

له پانتای دابه شکردنی جوغرافیای زوانی یه کگرتووی هەر نه ته وه یه کدا، که پیکهاته یه که له هه ندی زار و شیوه زار؛ جه ماوهر به یهک چه شن و یهک شیبواز په یقین ناکهن، له ناو توپژه جوراوجوره کانی شه قام و گلیرگه، ته نانه ت نیوان: تاکه کانی جقیتنگه و خیزانه کانیشدا، به پیتی رووکردی سۆسیایی و چه شنی دیا و روانین بۆ ئاسۆکان، له وچه کانی خویناندا، ئەم جیاوازییه، له ئاستی دهنگ، روالهت، لیکدراوی توخمه کان و باری کاربردی زوان و مانادا، دیتنه سه ر کرده و پراکتیزه کردن.

پلات فۆرمی زوانی کوردیش له م رتسا زوانیه جیاواز نییه. وهک زوانیکی زیندوو و ئەکتیف و میتینه مه ند و یاگه و پینگه دار، خاوه نی بیتجمی ره چه له ک و هه رتیمی تاییه ت به خو یه تی. له بهر روشنایی پیوه ندییه کۆمه لایه تییه کانیدا، ده بی بگاته دوو ئەنجام:

یه که م: ناسینی ناخیزگه ی سه ره له دانی (جوغرافیای شیوه زوانه کان)؛ که ئەویش په یوه سته به چه شنی کارکردی تاییه تی کۆمه لایه تی و سۆسیایی زوان و ته شه نه ی له ده قه ره کاندای.

دووه م: که شف و پیناسه ی رۆگه ی (میترووی زوان)، به هاتنه شه شانی ره وه ندی گۆرانکاری وچه کان و توخمه کان له ره وتی مه ودا زه مه نیه کاندای.

له نیوان کۆی شیوه زوانه کانی کوردیدا، هیچ که جیاوازی فۆنۆتیکی و سینتاکسی (پا زوان، ریتزمان) و سیمانتیکی (ماناناسی) له فۆرماسیۆنی زواندا ده بیترئ؛ له بن لقه کانی دیالیکته کانیشدا ئەم ناتهبایی و ناهه مسه نگییه هه ست پیده کری. بۆ نمونه له هۆرامیدا، که خو ی پاژیکه له شیوه زوانی گۆران، ئەم جیاوازییه

ئاخیزگه ی جوغرافیایی - میژووی زوانی کوردی و پیوه ندی ئەندامی هۆرامی - زازایی و ئازهری کۆن

عادل محه مه دپوور
(مه ریوان)

گوند به گوند ههست پیده کړی. نه گهر له گوندی (دزلی) یوه بهره و هورامانی تهخت و لهون و پاوه و... بهرې که ویت، ده رکه و تی جی او ازی شیوهی و تنه وهی و اچه کان، دینه ههست پیکرن. یانې به پیتی میژینهی ده فیره کان و هه لسه و تهی کومه لایه تی، چه شنی دیای (روانین)، کار کردی ده نگه کان و توخمه کان و شیوهی په یلوای و ده برپینی و اچه ره کان (بیژره ره کان)، ده گورې. بۆ نمونه: ناخیزگه ی (مه خره ج) دهنگی (و، w) که له (دزلی) و هه ندی شوینی دیکه گوی پیده کړی له تهخت و ده ورور بهر و لهون (دزاور و نوتشه) و هه ندی توخمی زوانی پاوه، به (ف، v) ده گوردری، واته: ته شکی کونتر به خو به وه ده گریت، به قه ولی زوانه وان، نارکائیزه ده کړی. بۆ نمونه: له چا وگی لوی liway، (له دزلی و ده رکه و ده مه یه و... لوه، liwe) یه، له (دزاور و نوتشه و... لقه، live) یه، یانې فونیمی (لیوی) (و، w) هه رچی به ره و شوینی کونتری هورامان ده رین به و اچی (لیوی - دانی) (ف، v) که دهنگی پاشماوهی نا قیستایه، ده گوردری نه مه فاکتیکه بۆ نه وهی نه م نا وچانه به نا وه ندی سه ره له دانی جوگرافی نه و توخمانه بزانی، پاشان بۆ ده فیره کانی دیکه ته شه نه یان کردوه یان ئالوگور به سه ریاندا هاتوه.

یان توخمی (ته کیه، accent) ی پرگه له ژاوه ردا ده بیته پرنسیپی جیا که ره وهی شیوهی ده برپینی و اچه کان له گه ل باقی نا وچه کانی دیکه ی هوراماندا، کارواژه ی (ملو، milo، ده چم) له هورامانی ژاوه ردا ده بیته: melo، ته کیه ده که ویته سه ر پرگه ی دووم (Lo)، به لام له ده برپینی دۆخی نیگه تیغی نه و هه رمانه دا، ده لپن: melo، یان nimelo، ته کیه ده که ویته سه ر پرگه ی نه و له (me). نه م گور انکار بییه له سه ر توخمه زوانیسه کانی دیکه شدا ده بینرې. به په یلوای من نه م رو کرده زوانیسه خود به خود زوانه وان هه لده نې که له م ده فیره انده دا، با شتر نارکائیسی توخمه کان پیناسه بکات و رۆگه ی سه ره له دانی میژووی و پرۆسه ی ئالوگورې زوانه وان بیان ده ربخات. به شیوه یه کی دیکه ده توانم بلیم: دابه شبوونی جوغرافیای زوان، ده توانی یارمه تیده ریک بې بۆ زوانه وان، که بزانی: هه ندی توخمی زوانی له نا وه ندی کدا، سه ره تا رسکاون، پاشان بۆ ناقاری ده ورور بهر به شیوه یه ک ته کتیف و بزواتوو و دینامیک به ناراسته یه کی دیکه دا، ته شه نه یان کردوه،

که ده توانی هه ندی شه قل و مورالی راسته کی میژووی بۆ نه و مرۆفانه، روون بکاته وه. ئیستا که شیوه زوانی هورامی، له ژانری په خشان و نووسیندا، که متر پیتی بنوس ده کړی، ته نیا توانسته کانی له چری ده نگه کانی ناخافت و تیکستی شیعر و گورانیدا، قه تیس ماوه ته وه، نه مه له کاتیکدایه له مه وداکانی رابردوودا، بۆ ماوه یه کی دوور و درتیز زوانی فه رمی و حکوممی بووه و بووه ته وه جاغی نه ته نیا گوران، به لکو زوانی کوردی به تیکرا و زوانی نازه ری کونیش، که نه ویش لقیکه له زوانی مادی. پیداپوونه وه به سه ر نه م رو کرده میژووییه واده کات که ئیمه زور به هه ستیارانه وه، له دیارده که بدوین، چونکه له م حاله ته دایه تیشکوی قه واره و به کگر او ندی راسته قینه ی زوانی کوردی، ده بیته زوانحالی میژوو و واقعییه ده ره کیسه کانی پیکهاته ی زوانی نه م ته وه یه.

بایه خی شیوه زوان، هیچی له زوانی سه ره کی و ستاندارد و دهسته بتر نزمتر نییه، ته نانه ت (زا پاروکان و ئیسیکیمووه کان و هاتن تاته کان و هوییه سوور پیسته کان) که ته نیا خاوه نی هه ندی سیسته می عاداتی گوتارین، هه رچه ند له روانگه ی نه نتر پۆلژوییه وه، دواکه و تون؛ به لام له ناستی پیکهاته و سیسته می زوانیدا، کاملن و هیچ چه شه جیا وازییه کیان له گه ل زمانه پيشکه و توه کانی ئینگلیزی و فه رانسیدا نییه، نه مه ئالوگور و ده سه و ته ی روه ونیای (رووکرد) ده سه لاتی سیاسی و ئابوورییه که سولته ی فه رهنگی دروست ده کات و سه ره نجام شیوه زوانیک ده بیته زوانی پیوه ر و یه کگرتووی نه و نه ته وه. (له سه ره تای سه ده کانی نا قینی نه و رووپادا، که هیشتا پرۆسه ی ده ولت - نه ته وه، پیک نه هاتبوو، ده ولت ته نا وچه بییه کان حکومه تیان ده کرد، زوانی فه رمی بیان و چالاکی نقیسه ریشیان، هه ر نه و شیوه زوانانه بوون، که جه ماوه ری نا وچه که ناخافتنیان له سه ر ده کرد. زوانیک به ناو (ئیتالی، ئیسپانی یان فه رهنسی) نه ده ناسرا، به لکو به راشکاوی و فه رمی ناو له شیوه زوانی (نورماندی، پیکاردی، شامپانی، لئون، ناستووری، سیسیلی، میلانی، و ونیزی) و... ده برا و په یقین و نقیسه ریان پیده کرا. (۱)

به م وه راییه ویستم تومالی بایه خداری شیوه زوانه کان بکه م و هه ندی راستی له م پیناوه دا بخره مه روو و بلیم که

چەندە كاردانەوہی ئەرئینیان ھەبە بۆ گەیشتن بە لووتكەى زوانى ستاندارد. زاراوہكان، چمان كەمپ و ژیدەرئىكن، بۆ ھەوانەوہ و ھەرگرتنى تۆشە و وزە و گور و توانستى توكمەى زوانى يەكگرتوو، لە بەر تېشكى ئەم دانوستاندەدايە كە يەككەك لە پرنسپپە ھەرە مەزەكانى نەتەوہكەمان كە چىيەتى ناسنامەى ھەرھەنگىمانە، رووناھىترو بژوترو و توكمەتر دەكرى. خزمەت بە ژیدەر و كەمپە زاراوہكان، خزمەتە بە يەكگرتوويى زوانى كوردى. لە بارەى پۆلئىنكردى شىتوہ زوانەكانى كوردى، ھاودەنگى لە نىوان زوانەواناندا نابىنرئ، چ زوانەوانە رووسى و پۆژئاوايىبەكان و چ زوانەوانە كوردەكان؛ ھەركام سازى خۆيان لىدەدەن، يان زۆرەى خۆيىبەكان دووپاتكەرەوہى پەيلوای پۆژھەلاتناسەكانن. تۆفئىق و ھەبى زوانى كوردى دەكات بە چوار چلەوہ:

۱- ئەلف: چلئى كرمائجى ژووورو (بادىنانى، ھەكارى، ئاشىتايى، بۆتانى، بايەزىدى) ب: چلئى كرمائجى خواروو (سەبى، سلىمانى، سۆرانى، موكرى).

۲- لوپى: بەختىيارى، لەكى، ھەيلى، كەلوپى، مامەسانى.

۳- گۆرانى: ھۆرامى، زەنگەنە، كاكەبى، باجەلانئى.

۴- زازايى (۲)

شىخ محەمەدى خالىش بە تۆزقالتى دەستكارىبەوہ، ئەم پەيلوایە دووپاتكردووەتەوہ، ئەويش (زازا) بە دىيالىكتىكى سەربەخۆ و تاك دادەنئ. (۳)

لێرەدا گۆران و زازا، لىكدەترازئىن، پىيان وايە ئەم دوو دىيالىكتە سەربەخۆن و تەنانەت لە لاين ھەندىكيش بە كوردى لە قەلەم نادرئىن. (پەيلوای ئ. ئا. ژۆكۆشكى)، و بركيش گۆران بە شىتوہىكەى فارسى دادەنئىن (پروانگەى زانای ئىنگلىزى چ. رىۆ) (۴)

يان لە لاين ھەندئ لە خاوەن رايانەوہ سەلەمىيان (سەلمپندراوہ)، زوانى كوردى دەكرئ بە دوو لقى سەركەى: ژووورو و خواروو. بۆ ھەركام لە دىيالىكتەكانى ئەم دوو لقا سەركەبە پىي بەكگراوندى كۆمەلايەتى و فۆرماسىيونى فۆنۆلۆژى (واچەشناسى) و سىنتاكس و رىزوان، بايەخ و جىياوازى دادەنئىن. دىيالىكتى كرمائجى و زازا بە ھەموو شىتوہ ناوچەكانىبەوہ، شىتوہى بنەرەتبى جىياى كۆمەلە دىيالىكتەكانى باكورن، ھەرچى ئەوہى باشووريشە دەكرئ بە سئ كۆمەلەى بچووكەوہ:

۱- سلىمانى، سۆرانى، موكرى كە ناوبان بە

(سۆرانى) رۆيشتووە.

۲- كرماشانى، گەرووسى، سەبى، كۆرونى ... بە كوردى خوارووى پۆژھەلات ناو دەبىرئ.

۳- گۆرانى، ھۆرامى، كەندۆلى، باجەلانئى زەنگەنە، كاكەبى، لەكى... كە زاراوہى گۆرانى كۆيان دەكاتەوہ. (۵)

بىگومان ئەم پۆلئىنكردە ناراستە، چونكە:

ئەلف: ئەم پۆلئىنكردە لە سەربەستىنە و ھەوزەى جوغرافى خواروو و ژووورو دانراوہ، نەك لە سەر فاكىتى ھاوبەشى توخمى زوانەوانى زاراوہكان.

ب: گۆران لە بن لقاەكانى دىكە؛ ھۆرامى و كەندۆلى و باجەلانئى و... جىيا كراوہتەوہ، لە حالئىكدا گۆران ناوئىكى گشتىبە بۆ ئەو بن لقانە.

ج: لە سەر تەبايى ھەندئ توخمى زوانى: فۆنۆلۆژى (دەنگ تەوہرى) و ھەندئ خەسەلەتى گرامەرى و رەچەلەك ناسى، كرماشانى و گەرووسى تەنانەت ئەردەلانئى كۆن بە گۆران دەژمىرئىن و زازا و ھۆراميش كە باسى سەرەكى ئەم وتارەبە، بەو شىتوہزوانەوہ پەيوەستن.

كوردناسانى دىكە (ئا. كرستنس و م. بىنئىديكتسىن) لە پۆژھەبەكى ھاوبەشدا، كە لە سەر رازوانى شىتوہى ھۆرامى دواون و (زازا و ھۆرامى) لىك نرىك دەكەنەوہ.

دەلئىن ئەم شىتوہزوانە بە كاوہخۆ بۆمان دەركەوت كە كەرەسە و فۆنەتىك و زاراوہكانى زۆر لە ھى ئەو زوانە دەچن كە لە توركىيا و بە شىتوہىكەى سەركەيش، لە ناوچەى دەرسىم قەسەى پىدەكرىت و بە (زازا) ناو دەبىرئ. بەلام بە پشت بەستن بە راناندنى نمونەى فارسى و ھۆرامى، بە ئاسانى و كەم شارەزايىبەوہ، لە

كوردى بوون دەيانشۆرنەوہ و ئەم دوو زاراوہ بە فارسىبەوہ دەلكىن. (۶) ھەن كەسانىكى دىكە ھەر ئەم سازە لىدەدەن و ھۆرامى و زازا لە كوردى جىيادەكەنەوہ: وەك (تۆ. مان، ئى. سۆن، د. مەكەنزى و...)، بەلام دىنگاى (پروانگە) ھەندىكى دىكە وەك: (ھ. ئابۆقىيان، ئى. ژابا، ئ. شتىركەر، پ. لىرخ، ف. يوستى، ر.

لىسكو، ئ. مپۆلەر و...) جىياوازە و پىيان وايە (زازا و ھۆرامى) ش سەر بە زوانى كوردىن. لە دىنگاى نووسەرى بەردەستدا، ئەگەرچى ئەمانە ھەمويان رەنگە خاوەن پلە و سەقافەتى زوانەوانى يان دىرۆكناسى بووبىت؛ بەلام نەچونەتە نىو زرافەت و قوولايى باسەكەوہ، رەنگە بۆ ئەركىكى سىياسى يان كارگوزارى روويان كوردبىتە

کوردستان و به کورته ماوهیه که نامیلکه یه کیان له سهر (گۆران یان زازا) یان باقی شیوه زاره کانی دیکه نووسی بی. ئەمه ناتوانی راستییه کانی زوانی کوردیمان بۆ ده ریکهات. بۆیه نووسه ری ئەم وتاره ویستوو یه به راناندنی یه که و توخم و سیسته می ده نگه کان و تیکه لی واژه کان و ئیدیۆمه کان له م باسه دا نزیکایه تی هۆرامی و زازایی و باقی زاراوه کانی دیکه ی کوردی به خستنه رووی ئەلقه ی نیوان ئەم دوو شیوه زوانه، یانێ نازه ری کۆن، روون بکاته وه.

هۆرامی، وه جاخ و کووره و توخمی ره سه نی گۆرانه، کۆنترین سه رچاوه، که باسی له سه ر گۆران کردوه، شه ره فنا مه ی به دلایسییه که کورد به سه ر چوار شیوه زوانا، کرمانج، لور و که له و و گۆران، دابهش ده کات. (۷)

قاسیلی نیکی تین له روانگه ی پرۆفیسوری رووسی (ن. ماریر) پتوه ندی گۆران و کورد چرتر و ئەندا میتر ده کات، گۆران له باری لیکسیکۆلۆژییه وه ده باته وه سه ر وشه ی کورد و ده لێ: (وشه ی گۆران هیچ نییه جگ له بیچمی ئالوگۆرکراوی وشه ی کورد). (۸)

گۆران له توخمی گۆر + ان پیکهاتوه (گۆ، گۆر، گبر) یان گاور، گۆر (مه جووس) و گۆ (پاله وان)، ناموسولمان و لاده ری دین. پاش بلا بوونه وه ی ئایینی ئیسلام له کوردستاندا، زاراوه یه ک بوو، بۆ زه ده شتیان و مه جووسیان و ئەو کوردانه ی (زۆرتر هۆرامییه کان) ملکه چی ئەم ئایینه نه ده بوون، به کار ده برا.

دیالیکتی هۆرامی خاوه نی هه ندی پتانسیه له و توخمگه له ره گه زگه لی زوانی و هه لگه ری هه ندی توانا و وزه و ئامییان (هه وین) ی گوتارییه، به لām به هۆکارگه لیکتی جۆراوجۆره وه له ره وتی میژوودا به باشی بنووس نه کراوه ته وه و هه لسوکه وتی نویساری له سه ر نه کراوه، ئەم چه شنه هه یزه وه ک: ئامیانی زوانی له نه ستدا ماوه ته وه، له ئاخافتن و پتوه ندییه وچه کاند، به باشی رێژه ی به رزی فره کانس ی کرکه (نه غمه) ی ده نگه کانی، لیده درتین و ده بیسیین. بیگومان، ئەم پرنسیپه و پرای له شیوه ی گۆکردندا به تایبه ت له ژانری شیعردا، هه ر له (گاساکان) ی ئەو یستاهه بیگره تا شیعر ی (هورمزگان) (۹) تا (ئورامنه کان) (۱۰) و تا بیسارانی و مه وله وی و ته نانه ت شیعر ی هاوچه رخ، یه س به یه س، پارێزراوه و بووه ته هۆی ئەوه، شیعر ی

هۆرامی نه که ویتته ژیر کاردانه وه ی شیوازی هه نده ران، ده بی وه ک خالیک ی دینامیک و ئەکتیف، سه یری ئەم دیارده زمانییه بکری، مامۆستا گۆرانیش له سه ر ئەم رێسا زمانی-هونه ریییه بوو که گه راپه وه بۆ (کرکه) (نه غمه) ی شیعر ی هه یجایی). کرکه (نه غمه) ئەو هاماوه ده نگ، یان ئەو هه ششووه ده نگانه یه که له پیکهاته ی توخمی مورفیم و هه یجادا، چری ده نگ و موسیقا، دروست ده کات و پیکه وه نه گونجانی برگه کورت و درێژه کان ده شاریته وه و له ژانری شیعردا، خۆی له گه ل کیشناسی عه رووزدا، جیا ده کاته وه و ده بیته (کومپۆزیسیۆنی) شیعر یان (ریتم) له شیعردا و زه مینه بۆ ره خساندن ی هه ستیاری ئیترۆس ئامیزی لیریکای هۆرامی ئاماده ده کات. (۱۱) ئەم پرنسیپه بۆ رۆگه ی شیوه زوانی هۆرامی و ئەو شیوه زوانانه که له هۆرامییه وه نزیکن له گۆراند، به خالیک ی ئه رینی و ره سه ن دێته ئەژمار، هه ر ئەم خاله، توخمی هۆرامی له توخمی شیوه زمانی سۆرانی که له جه وه ردا و له ژیر کاردانه وه ی عه ره بیدایه، به تایبه ت له تیکسته شیعرییه کلاسیکیه کاند که به شیکی هه ره زۆری قه لای و شیاری و رۆشنیبری کوردن، جیا ده کاته وه.

بۆ وینه له خشته ی خواره وه، له زاری زارۆیه که وه، له باری فۆنۆلۆژییه وه، راناندنی سێ رسته ی هاوسه نگی هۆرامی و سۆرانی و فارسی به راورد ده خه ینه به رچاو، بزاین پرۆسه ی رێژه ی کرکه کان و دینامیکیه ت و بزواتووی کامیان ئەکتیفتره:

هۆرامی: ئەدالێ گیان، کاکه لیم په ی کۆی لوا؟
edalê giyan kakelê m pey koy liwa?

سۆرانی: دایه گیان، کاکم بۆ کوئی چوو؟
daye giyan kakem bo kiwê Çu?

فارسی: مادر جان، داداشم کجا رفت؟
mader can dadasem kuca رفت؟

به راوردی رێژه ی لاتینی ده نگه کان له م خشته دا:

واج (واچه)	هۆرامی	سۆرانی	فارسی
ژماره	۲۷	۲۲	۲۳
بزوتین	۱۲	۱۰	۹
دریژ	۷	۶	۵
بێ ده نگ	۱۵	۱۲	۱۳

۱- له ههردوو شیوه زوانی هۆرامی و سۆرانی له شەش واچە (واژە، وشە) کەلک وەرگیراوه.

۲- بۆمان دەردهکهوێ کە رسته هۆرامییە کە هەم له دەنگی زۆرتەر کەلکی وەرگرتوو و هەمیش پێژە بزوێنەکانی زۆرتەر و خاوەنی توخمی خیرایی دەنگ، شدت صوت (intensite) هە کە توخمیکی زوانی ئەقیستا و سەنسکریته. واتە توخمە زوانییەکانی هۆرامی له ههردوو زوانه که بزاتوو تره. پاشان رسته سۆرانییه که، پێژە بزووتوویی له فارسییه که پتره.

۳- باری هەستیاری و هیلێ دەلالی پەبام نێوان نێرەر و وەرگر له شیوه زوانی هۆرامیدا له ههردوو رسته که، قەلەوتر و دەرکه وتوو تره.

۴- بههۆی خسلته تی ههوینی دهنگه کانه وه، رسته هۆرامییە که، باشتر دهتوانی مشت و مال بکری.

۵- رپسای هاوئشینیی و پیکه وه گونجانی تاکواچ و واچ و دهسته واچ و لیکدراوی لیری کای هۆرامی له نهفسدا، خاوەنی ئامیان (ههوین) ی رهنگزی زوانی زۆر و زهبنه دهبه، که له کرده وتهکانیدا، به هۆی هۆکاری قهتیس مانه وه له جوگرافیا یییه کی به رته سکی سۆسیایی و ئایینیدا، نهیتوانیوه له ئیمکاناتی ناوه کی خۆی کەلک وەرگری، شیوه زوانی هۆرامی ته نیا له ئاخاوتنی رۆژانهدا و تا رادهیه کیش لایه نی نویساری شیعر، توانیویه لانی که می وزه کانی بنوینی. بهلام سه دان سه د وزه بتری هیشتا، له ناخدا ماوه ته وه و پیتاسه و پراکتیزه نه کراوه.

هۆرامی، بنه چه و وه جاهی کۆنینه ی گۆرانه، که له روه بریکی جۆرجۆری جوگرافیا ییدا پهرم پهرم بوون: عه بدوله لیکه کانی هه ورپییه و زاغمه رزییه کان و هۆرامییەکانی قه لای قوروه و که ندووله، له باکوور و رۆژاوی ئیران، تاتییه کان له ئازهر بایجانی رۆژه لاتی ئیران و ئهرمه نستان و کۆماری ئازهر بایجان، شه به ک و باجه لان له باشووری کوردستان، هۆرامانی لهۆن و تهخت و شامیان و ژاوه رۆ له باشوور و رۆژه لاتی کوردستان، زازا و دیملییه کان، له باکووری کوردستان: دهرسیم و دهوروبه ری. هه مسوی ئه مانه و زاراوه کانی دیکه ی کورد به رهنگزی ماده وه گری دهرتین.

له نێوان گۆران (هۆرامی) و (زازا)، پیتوه ندییە کی رهنگزی و دیروکی هه یه، ئالفه ی ونبوی ئه م پیتوه ندییه،

له رابردوو یه کی دووردا، زمانیک بووه به ناو ئازهری کۆن. به به راورد و رانانکاری توخمی و رهنگزی ئه م زمانه کۆنه ئیرانییه و خزمایه تی له گه ل زاراوه کوردییه کان، پیتوه ندی توخمی و ئه ندای هۆرامی و زازایی دیته چه سپاندن. (مه ودای ناوچه ی گۆرانی (هۆرامی) و دیملی که ئیستا شوینی نیشته جیی تورکه کانی ئازهر بایجان، له رابردوو یییه کی چه ندین سه دسه لده با به هۆی شیوه زمانیکی ئیرانییه وه لیک گری درابوو که ئه و شیوه زمانه پیتی ده گوتری ئازهری کۆن. (۱۲)

زوانه ئیرانییه کان، له ناوچه یه کی به ریلاو له باشوور به که ندای فارس و دهریای عومان و له رۆژئاوا به نیو چۆمان (بین النهرین) و ئهرمه نستان و له باکوور به کیوگه لی قه وقاز و ساری ئاسیای ناوه ندی، بلا بوونه ته وه. له رۆژه لاتیه شه وه سه راسه ری ئه فغانستان و به شیک فه لاتی پامیر تا نزیک چۆمی سه ند ده گرتته وه.

زوان و زاراوه ئیرانییه کان ئاوا پولین ده کرتین:

۱- زوانه کۆنه ئیرانییه کان

۲- زوانه ناوینه ئیرانییه کان

۳- زوانه ئیستا ییه ئیرانییه کان

یه کییک له زوانه کۆنه ئیرانییه کان زوانی مادییه:

زوانی مادی، سی هه زار سال پیش ئیستا، له کوردستان و ئازهر بایجان و هه مه دان و کرمانشان و ئیلام و سپاهان و قه زوین و تاران... که ده قه ریکی پان و پۆر بووه نیشته جی بوون.

کورده کان و ئازهری کۆنیش دوو لقنی هه ره مه زنی بنه ماله ی ماده کانن، له سالی ۸۳۵ پ. ز له که تیه کانی ئاشوور ناوی زوانی مادی براوه، به ناو (مادی) وشه گه لیک له م زمانه له نیو ئارشیشنامه و که تیه بزمارییه کان و یاده وه ری شاکانی ئاشووری و زوانی یونانی و لاتینیدا ماوه ته وه به لام به لگه ی به رچاو له ئاسه واری هه خامه نشیدا ماوه ته وه وه کوو ئه م چه ند وشه:

Xsayaiya (شاه) Vazraka (بزرگ) Baxtris (باختر، بلخ) Mitra - Mi ra (مه ر) له سه ر بنه مای زوانه وانی. (۱۳)

ئازهری کۆن وه ک وتمان لقییکه له زوانه کۆنه ئیرانییه کان (مادی)، خزمایه تییه کی ئورگانیگی و

ئەندامى لەگەڵ زاراۋە كوردىيەكاندا ھەيە. كاتىك ناو لە نازەرى كۆن دەبرى ھەندى رەنگە توركى نازەربايجانيان ۋەبىرپىتەو، عىلە توركەكان بە پىي سەرچاۋە باوەر پىكرائەكان، پىشتر لە دەقەرەكانى ئاسىيى ناڤىندا ژباون، پاشان ۋەك شاللاوگەر، روويان كوردوۋەتە دەقەرەكانى دىكە بە تايبەت دەقەرى نازەربايجان لە دەورەى سەلجوقىيەكاندا، وردە وردە بە پىي قۆستەوۋەى دەسەلات، كاردانەوويان لە سەر زوانى نازەرى كۆن دانائە ۋە بوۋەتە ھۆى فەوتانى ئەم زوانە كۆنە (۱۴). (نازەرى كۆن كە ئىستا لە ھەموو ناوچەى ھۆرامان ۋە ئەردەلان، ھەتا دەرسىم فەوتائە، ئاسەوارىكى بچووكىشى ئەگەر ماپىت لە ناوچە باكوورىيەكان (كۆمارى نازەربايجان)، رۆژھەلات (ساۋە، قەزوین) بەدى دەكرى، زوانىكى ئىرانىيە ۋە لە بنەمالەى ھىندوئىرانىيەكان دەژمىرى. ئەم زوانە بە ھاتنى توركەكان بۆ ناوچەكە وردە وردە تووشى نشوست دەپى ۋە لە ماۋەى چەندىن سەدەدا، مەيدانى بۆ زوانى توركى چۆل كەرد. (۱۵)

ئەم زوانە يەكجار ۋە بە تەواۋەتى لە ناو نەچوۋە، بەلكو ئىستا توخم ۋە توخمى زوانى لە نىو شىۋەزارى ھەرزەندى، گلین قىيە (دەوروبەرى مەرەند)، زوز، ھەسەنو (قەرەداغى نازەربايجان)، خەلخال، گەرۋوس، تاتى، دەبىرى ۋە گۆي پىدەكرى. ۋەك وتمان نازەرى كۆن چوون شىۋە زوانىكى كۆنى مادىيە، لە گەل شىۋە زوانىيەكانى كوردىشدا، خزمایەتى ئەندامى ۋە رەچەلەكى ھەيە، بە تايبەت لە گەل ھۆرامى ۋە زازايدا. ھەرۋەھا لەگەل شىۋەزمانىيە ئىرانىيەكانى دىكەش ۋەك: تەبەرى(مازنى) ۋە تالشى ۋە گىلەكى ۋە لەكى كە پاش چەندىن سەدە ۋە شاللاۋى سەربازى ۋە فەرھەنگى توركەكان، ئەگەرچى ۋەك ئەلقەيەكى ونبو دپتە بەرچاۋ ۋە بوۋەتە ھۆى بۆشايەكى جوغرافىيى زوانى، بەلام ھەندى واژە ۋە دەستەواژە ۋە توخم ۋە توخمى زوانى لە نىو كەشكۆلە شىعەر ۋە تەشكى شىۋە زوانىيەكانى بەجىماۋ لەم زوانە، ماۋنەتەوە يان ئىستا گۆيان پىدەكرى.

(پىتەندى زاراۋەكانى كوردى لە گەل نازەرى كۆندا، بە رادەيەك بە ھىز بوۋە كە تەنانت ئىستائىش كاتى شىعەرى شىخ سەفى ئەردەبىلى باۋەگەورەى بنەمالەى شاھانى سەفەوى دەخوئىيەنەو، بە چەشنىك توخمى ھاۋەش لە گەل زوانى كوردى تىدا بەدى دەكرى كە

تەنانت ھەندى كەس كوتومت بە كوردى دادەنپن، بى ئەوۋى خۆى كورد بىت. (۱۶)

ئەم پىتەندىە دوو لايەنە دىالىكتىكىيەش لە بەر پۆشايى ۋە بە ھۆى ئەو ئەلقەو (نازەرى كۆن) دروست بوۋە كە بوۋەتە پىتەندىيەكى ئەندامى ۋە خزمایەتى نىزىكى نىوان شىۋەى گۆران بە تايبەت ھۆرامى ۋە زازايى. ئەو خسلەتە زمانىانە كە لە نىوان ھۆرامى ۋە نازەرى كۆندا ھەن، بە ھەمان شىۋەش، توخمى دەنگ تەوەر ۋە لىكسىكۆلۆژى (واچەشناسى) ۋە مۆرفۆلۆژى ۋە سىنتاكس ۋە اتاناسى (سىمانتىك) ۋە كاربردى زوانى، لە نىوان ھۆرامى ۋە زازايدا دەبىرى. چونكە بە پىچەوانەى باۋەرى باو، زازايەكان لە باشوورى كوردستانەوۋە كۆچيان نەكردوۋە بۆ باكوور ۋە ھەر لە سەرەتاۋە نىشتەجى شىۋەى شىۋەى خۆيان بوون، واتە شىۋەى دىملى لە لايەن كۆچبەرانى ناوچەى گۆرانەوۋە نەچوۋەتە دەرسىم ۋە دەوروبەرى بەلكو بنج ۋە بناۋانى ھەر لە ناوچەى ئىستادا بوۋە ۋە لەوئىش سەرى ھەلداۋە. (۱۷)

لپەردەا بۆ چەسپاندى ئەم پىتەندىيە دىالىكتىيە، لە ئاسەۋارى بە جىماۋى ئەم زوانە ھەندى نمونەى شىعەرى لە شىخ سەفى ئەردەبىلى ۋە ھەندى رستە ۋە واژە دەستە واژەى ھەرزەندى ۋە خەلخالى ۋە مەرەندى كە لە سەرچاۋە مپژوويەكاندا تۆماركران دەھىنپنەو ۋە لە گەل ھاۋسەنگە ھۆرامىيەكەدا بەراوردىان دەكەن. (۱۸)

ئەلف: چەند نمونە لە ئورامن (فەھلەويات)ى شىخ سەفى ئەردەبىلى:

+ ھەمان ھۆى ۋە ھەمان ھۆى ھەمان ھۆى

ھەمان (كوشن) ۋە ھەمان دشت ۋە ھەمان كوى

(از) (واچم) اويان تنها چو من (بور)

بە ھر شەرى شدم ھى ھى ھى ھى (۱۹)

واتە: (ئەو خودايە كە خوايەكى بە شكۆ ۋە يەكتا ۋە بى ھاوتايە لە زات ۋە سىفاتدا، ئەم دنيا كە عالەمى ئۆپرىكت (ناسوت)ە، ھەمان دەشت كەژ ۋە كىتو ۋە ساراىە، برىاى دللى من خوشەويستىي مەحبوبى حەقىقىيە كە تايبەت بە من بى ۋە لە ھەر دەقەر ۋە شارپكدا تەژىيە لە شۆرشى عاشقانى حەق.)

- كىشى دوو بەيتىيەكە، كىشى خۆمالى ئورامنە، ئەگەرچى ھەندى دەيانەوى ئەم جۆرە كىشە بەخەنە نىو قاوغى بەرتەسكى عەرووزىيەوۋە(مفاعىلن، مفاعىلن،

فعولن)، به لّام له سهر چری نه غمه ی هۆرامی دانراوه و ده بی مه لحوون (خویندنه وه) کری تا راده ی نه کتیشیتی ریتمه که ی ده رکه وی. له په راویزدا باس له سهر ئەم جۆره کرکه دهنگانه له هۆرامیدا کردوه، بابا تایه ر سهرچلی ئەم نه ریته مۆسیقاییه بووه. شاعیرانی گۆرانیش به تایبته سهدی پیره وی ئەم ئوسلووبه یانه کردوه.

- توخمه هۆرامییه کان:

از: (ez) ئەز، من، توخمیکی ئارکائیکی (په سه ن) ی ئارییه که له زۆریه ی شپوه زمانه کانی گۆراندا به تایبته له هۆرامیدا له لایه ن شاعیرانی ئەم دیالیکته وه به کار براوه. ئەم توخمه، زوانی ئازهری کۆن له گه ل شپوه زمانه کانی گۆران (به تایبته هۆرامی) و زمانه کۆنه ئیرانییه کان، گری ددهات. (ئەز) سووک کراوی (ئادم و ئازم) به ئەژمار دی. له ئاسه واره به رده نووسه کانی بیستوون به جیماو له چاخی هیتخامه نشییه کان، ئەم توخمه به شپوه ی (ئادم، adim) هاتوو و له ئاویتشایددا وهک (ئازم، azim) توژمار کراوه.

سهدی ده لی:

- (ئەز) و خەم پتوه گرتەما برایی

نە خەم چتەم، نە من چادیم جیایی

- (ئەز) ئۆرۆمۆن مه کانم بی ولاتم

سه روو پیری خوی گیتەن خەلاتم ...

- (ئەز) قسیتوه ماچوو گوژم دارنه ... (۲۰)

واچم: واتم، واچه ی هۆرامی، وته و گوته ی سۆرانی، له رهگی واچ و واچه (vaç) ی ئەفیتستا و سه نسکریت، له پالهوی: واچهک، vaçek، لاتین: vox فهرانسه: voix ئینگلیزی: (voice) واته، wat- ey) ی هۆرامی و (واچیدن، waçiden) ی ئازهری کۆن.

بیسارانی:

(واتم) هدی دلّه وه سه ن وهس ناله

خەلکان جه ناله ی توژان شی زاله (۲۱)

- کوشن: کهش kes، کهژ و کیتو

- بور: (بۆ) ی هۆرامی bo، (بی) ی سۆرانی

بیسارانی:

که سی که بهی ته ور حال و جهسته ش (بۆ)

پتسه جۆیای وه سل ناوات واسته (بۆ) (۲۲)

- دهشت: دهشت، سارا

+ (دیره) سر به سودای ته (کیجی)

(دیره) کین چش چو خوینین (ارس) (ریجی)

دیره سر به استنه اچ ته دارم

خود (نواچی) کووربختی چو (کیتجی) (۲۳)

واته: (ئەم سه ره به سه ودا ی عه شقی تویه گیتزه، ئەم چاوه بۆ تو هه لّس (ئەسرین، فرمیسک) ده پیتژی و له هه مبه ر ئاسانه که ی توّدا، سه ری کرپۆش داده نه وینم، خود نالیی ئەم چه ره سه رییه بۆ ئە کیتشی.)

- دیره: ئەگه ر کیج به مانای کیتژی کوردی هاتبی ئەوه ئەو دیره مانایه کی دیکه به دهسته وه ددهات، واته ئەم کیتزه بۆ تو سه ره به سه ودا یه (کرداره له به شه کانی دیکه ی گۆران وهک کرماشانی به کار ده بریت). ماناکه ی ئەحمه دی کیتسه وی به م بۆچونه هه لّیه، به مانای دیره و ماوه یه که هیتاویه تی، به رای من به مانای (هه یه تی) و (دارد)ه.

- (ئەسه ره، ئەرس، هه رس، هه لّس): (هه لّسی) هۆرامی، Helsy، گۆرانکاری فۆنیم و دهنگ به سه ریدا هاتوو، (ء) و (ر) کۆنترن دوا یی ده بن به (ه) و (ل). ئۆرۆمۆن (هۆرامان) سار(سال)، ده لیم، ده ریم. ئەسرینی سۆرانی و ئەرسی هۆرامی، جیتگۆرکی دهنگی به سه ریاندا هاتوو، پاشان له فارسیدا بووه ته: (ارشک) و پاشان (ئەشک). له شوشته ر، یه کیتک له ده قه ره کانی جوگرافیای زمانی ئازهری کۆن، ئیتستاش توخمی (ئەرس) واچه ی پتده کری.

مه وه لوه ی: وهک روو کردیتی زمانی بۆ به پیتکردنی زمانی کوردی، ئەم دوو شپوه زمانییه ی له دیوانه که یدا به کار هیتاوه:

+ تا وهی رهنگ زهرد چوون خه زانه وه

سیم ساف (هه رس) کهس نه زانه وه

+ خامه ی سه راویز نه چای سیایی

مه رتیزۆ (ئەسرین) شه کوا ی جیایی (۲۴)

- ریجی: ئەریتژی، له رهگی (رژتن، رشتن) ی کوردی

- نه واچی: نالیی، نمی گویی، پیتشتر باسمان له

سه رکرد. نمونه ی دیکه بۆ (واچه ی) له خواره وه:

- (مواچش) از چه اویان مانده دوریم

واته: (مه لّین که من ساتی له عاله م

یه کبوون (وه حده ت) دوور بم.)

+ راز (واچم) اویان تنها چو من بور
بابا تایهر:

ته که مشکین کاکل در قفایی

به مو (واچن) که سرگردان چرای

مهولهوی:

+ (مهوات) هدی تاوات واستهکهی جهستم

هدی مۆمیایی پیشه‌ی شکستم (۲۵)

-کیچ: کناچی، kinaçê، کیژ، کچ، دختر، لیتره‌دا به

مانای (گیژ) یش هه‌یه.

مهولهوی:

خه‌میا و چه‌میای ناز نیمچه (کناچ) ان

دهنگ هدی شاپاش نه‌وجوان واچان (۲۵)

- چو، اچ: (ژه، ji) ی کرمانجی باکوور، بو، جهی

هۆرامی، (ازبرای) ی فارسی

مهولهوی:

+ کام زار بی (جه) تو من نه‌ویم نه‌سیب

جه‌فا هه‌ر وه من، وه‌فا په‌ی ره‌قیب (۲۵)

وه‌ربه‌ختی: به‌دبه‌ختی

+ عشق جویی که (وریان) بسته نه بور ... (۲۶)

واته: (عشق جوگه‌له‌ی ژیانه که به‌ریانه‌کهی

نابه‌ستری).

وریان: (به‌ریان، beriyani) ی هۆرامی، شویتینیک له

جوگه‌ی ئاو، ده‌یکه‌نه‌وه و ده‌ییرن بو دیرانی ئاو.

+ مرگ (ژیریم) به میان دردمندان بور (۲۷)

واته: (مه‌رگ و ژیانی من له نیو دردمه‌نداندا‌یه)

ژیر: ژیار، ژین، ژیان

+ اورامن: هرکه (اورامنه) به نام بخونه

(شو و رو) بسته داری کامرو بند

کاریا می رسی جه‌نامه‌داران

خداوند بنده بی بنده خداوند (۲۸)

- ماناکه‌ی زور پوون نییبه، کی‌تسره‌ویش نه‌یتوانیوه

ماناکه‌ی لی‌کبداته‌وه، هه‌روه‌ها به نیوه چلی ماوه‌ته‌وه.

به‌لام فاکت بو ئیمه دوو وشه‌ی (اورامن) و (شه‌و و

رو) یه که هۆرامی رووتن. له په‌راوتیزدا مانای

(ئورامن) مان لی‌کداوه‌ته‌وه. پروانه په‌راوتیزی ژماره

(۱۷)

ب: نمونه‌ی رسته له تازه‌ری کۆن که ئیستا له هه‌رزهند
و خه‌لخال و مه‌ره‌ند و هه‌ندی‌ک له ده‌قه‌ری تازه‌ربایجان
گو‌ی پی‌ده‌کری (۲۹)

زوان (زوان، زمان)، کفژن (قسه‌کردن، وتووێژ،
هۆرامی به درکه ده‌لی کف چه‌رنو، یانی زور
قسه‌ده‌کات. (بو: بو، ده‌بی).

«و این (زوان) تالشی (زوانی) کو نزیکه، که د رست
(کفژن) و همدیگر حالی (بو)»

واته: ئەم زوانه (مه‌به‌ستی خه‌لخال) یه به زوانی تالشی
زور نزیکه، که به ته‌واوی قسه‌ی یه‌کدی حالی ده‌بن.

ورن (واران، باران)، ورسته (واران، باریوه)،
اما (ئاما، هات، باری) گندم (گه‌نم)، کردیه (که‌رده‌ن،
کرده)، خروب (خراب)

«امسور (ورن) خیلی (ورسته)، سیل خیلی
(آما) را، گندومی خروب کردیه»

واته: (ئیمسال باران زور باری لافاو‌یک‌ی زور هات،
گه‌مه‌کانی خراب کرد).

ج: نمونه بو واژه و ده‌سته‌واژه‌ی تازه‌ری کۆن که له
هه‌رزهند باون: (۳۰)

ین: له‌ئه‌ویستادا: yen، له هۆرامیدا gen، له
سۆرانیدا gin، له فارسیدا zen

کنه: که‌نی، که‌نیشک، و کناچی (هۆرامی)، دختر
(فارسی)

او: له‌ئه‌ویستادا: Ap، و ئا‌ه‌نت (avent) به
مانای: کاسه‌ی ئاو، هۆرامی: ئاوی، سۆرانی: ئاو

چوون بی‌سارانی هه‌رکه‌س بی دل بو

چوون باخچه‌ی بی (ئاو) دایم بی گول بو

گوژد: گوشت

یو: یه‌وی (هۆرامی)، جو: سۆرانی و فارسی

أسو: ئیسسه (هۆرامی)، ئیستا: سۆرانی، اکنون:
فارسی

شمه: شمه (هۆرامی)، ئیوه: سۆرانی، شما: فارسی

وره: (وره‌ی هۆرامی، به‌رخ: سۆرانی، به‌رره: فارسی

پس: په‌ز (سۆرانی)، مه‌ی (هۆرامی)، گوسفند:

فارسی

زانیر: له په‌گی زانای (هۆرامی) و زانینی: سۆرانی و

باقی زا‌راوه‌کانی کوردی

وینی: وینی (هۆرامی) ئه‌بینی (سۆرانی)، له په‌گی:

وینای و بینین، می بینی: فارسی

ژماره‌کان: زۆریه‌یان هۆرامی ئیستان: بۆ نمونه تهنیا
ئاماژە ده‌کەینه چەند ژماره:

ا، aê: فارسی: یک، سەنسکریت: eka، ئەویستا:
yive a به a، هۆرامی: yive له هۆرامییدا

دو، dêv: سەنسکریت: diva، ئەویستا: diva
هۆرامی: divê سۆرانی: دوو، فارسی: دو
هەر، herê: (سەنسکریت: tri ئەویستا
هۆرامی: yerê سۆرانی سێ، فارسی: سه، گۆرانی
(ه به ی) که (ه) کۆنتره له (ی).

نو: (نۆ)
ویس: (ویس، هۆرامی، بیست، سۆرانی) و ... (۳۱)

خشته‌ی به‌راوردکاری ژماره‌ی یه‌ک تا ده، نیوان:
سەنسکریت، ئاویستا، ئازەری کۆن، هۆرامی، سۆرانی و
فارسی:

هۆرامی	فارسی	سۆرانی	ئەویستا	ئازەری کۆن	هۆرامی
yive	یک	eka	ae	aeva	هۆرامی
divê	دو	diva	de	diva	هۆرامی
yerê	سێ	tri	herê	ri	هۆرامی
čavar	چار	četvar	čowr	čawar	هۆرامی
peng	پنج	panča	peng	penča	هۆرامی
šiš	شش	šaš	šoš	ašvaš	هۆرامی
hovt	ههت	hapta	hovt	hapta	هۆرامی
hešt	ههشت	ašta	hešt	ašta	هۆرامی
nô	نۆ	nava	nô	nava	هۆرامی
de	ده	dasa	de	dasa	هۆرامی

ژێده‌ر و سه‌رچاوه‌کان:

۱- ا. هال، راببیرت، زمان و زمانه‌وانی، و. د.
محهمه‌د ره‌زا باتنی، ل ۱۵۵.

۲- دلیر به‌کر، ئەشکه‌وته‌که‌ی گوندۆک، به‌غدا،
۱۹۵۱.

۳- خال شیخ محهمه‌د، فه‌ره‌ه‌نگی خال، به‌رگی
دوهم، سلیمانی ۱۹۵۹.

۴- گوڤاری زریبار، ژ. ۵۸/۵۹، ل ۲۵۹ وتاری
ده‌باره‌ی پیکهاتنی دیالیکته‌کانی زمانی کوردی،
زاری ئۆسپ، و. ئەنوه‌ر قادر محهمه‌د.

۵- هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیتشو.

۶- هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیتشو.

۷- به‌دلیسی، شه‌ره‌فخان، شه‌ره‌فنامه ته‌سحیح
(پراستکردنه‌وه‌ی محهمه‌دلۆی عه‌باسی،
نه‌شر هه‌دیسی، تاران ۱۳۷۳).

- مه‌ستوره‌ش، کورد به‌ چوار به‌شه‌وه‌ دابه‌ش ده‌کات:
ئه‌رده‌لان، لۆز، کرمانج و گۆران بڕوانه‌ می‌ژووی
ئه‌رده‌لان د. هه‌سه‌ن جاف و شه‌کور مسته‌فا ۱۹۸۹ ل ۱۴

- ره‌شیدی یاسمی ئەم دابه‌شکردنه‌ی له‌ زمانی
نووسه‌رانی پیتش خۆی هه‌یناوه:

گۆران، کرمانج، لۆز، که‌له‌ور ئەوه‌ش ده‌خاته‌ سه‌ری و
ده‌لێ لیکۆله‌ره‌وانی سه‌ده‌ی بیسته‌م گه‌یشتوونه‌ته‌ ئەو
ئه‌نجامه‌ی که‌ له‌ ناو کورداندا، چینیکی دیکه‌ی ئیترانی
هه‌ن به‌ ناوی گۆران-زازا که‌ غه‌یره‌ کوردن. بڕوانه:
یاسمی ره‌شید، کرد و پیوستگیه‌ی تاریخی و نژادی او
ابن سینا، تاران.

۸- ن. ماریر سه‌باره‌ت به‌ وشه‌ی چه‌له‌بی ل. ۱۳۷
وه‌رگیراو له‌ فاسیلی نیکیتین ل ۲۷۷ (روانگه‌ ژماره
۸).

۹- هه‌لبه‌ستی هه‌یجایی هورمزگان:

به‌ وته‌ی (ته‌قی به‌هار) ده‌قیکی چه‌ن به‌یتی ده
په‌گه‌یی، له‌ ده‌هه‌ی دووه‌می سه‌ده‌ی ئەوه‌لێ کۆچیدا،
نزیکی شاری سلیمانی کوردستانی باشوور،
دۆزراوه‌ته‌وه. له‌ لایه‌ن دوکتۆر سه‌عیدی کوردستانییه‌وه،
گه‌یبه‌وته‌ ئەوروپا و هه‌میشه‌ به‌ ده‌ست محهمه‌د ته‌قی
به‌هار، که‌ له‌ سه‌ر پیتستی ئاسکیکه‌وه‌ نووسراوه. ئەم
ده‌قه‌ ده‌توانی، وه‌ک پیتگه‌ی ئەسته‌ووری سه‌ره‌تای
سه‌ره‌ل‌دانی، شیعی‌ی نویساری کوردی دابنری. چونکه
هه‌لگری هه‌ندی پره‌نسیپی هونه‌ری - جوانکارییه‌ بۆ
چه‌سپاندنی ره‌سه‌نایه‌تی مۆسیقای شیعی‌ی کوردی.

ئهمه‌ ده‌قه‌که‌ی هورمزگان:

- هورمزگان یمان، ئاتران کوژان

(ئاورگه‌کان، کاولیون، ئاوره‌کان کوژانه‌وه)

- ویشان شارده‌وه، گه‌وره‌ گه‌وره‌کان

(گه‌وره‌کان و پیاوچاکان خۆیان شارده‌وه)

- زۆرکاری ئاره‌ب، که‌ردنه‌ خاپوور

(زۆرکاره‌ عه‌ره‌به‌کان، کردیانه‌ خاپوور)

- گنای پالهی، هه‌تا شاره‌زور

(له گوندی پالوه هه تا شاره زوور)
 - شن و که نیکان وه دیل به شینا
 (ژنان و که نیشکانیان به دیل گرت)
 - میرد نازا تلیتی وه پرووی هونینا
 (پیاوی نازا له ناو خویندا ده تلپا)
 - ره وشت زه ده دشته، مانۆه بی کهس
 (ره وشتی زه ده دشت بیتکهس مایه وه)
 - به زیکا نه یکا، هورمز وه هیچ کهس
 (هورمز به زه یی به هیچ کهسدا نه هاته وه).
 ۱۰- ئورامن هه لقه ی نا قینی ئه وسا و ئیستای شیعر
 و موسیقای گۆران:

ئه گهر سه ره تای سه ره له دانی پرۆسه ی شیعر و
 موسیقای کوردی (به تایبته سیا و چه مانه) به گاسه کان و
 یه سنای ناویستتای بزانی، ئه وه (ئورامن) یان
 فه هله ویات (په هله ویات) ده بیته کۆله که ی نا قینی ئه م
 بزاقه له چهن سه ده پیش و پاش ئیسلامدا بۆ ئه م بزاقه
 موسیقاییه ئه ده بییه که له م سه ره ده مه دا به و چه شنه
 ئوسلوویانه وه له باکوور و باشوور و پرۆه له لاند، که
 پیشتر باسما لیتوه کوردن، وینایان ده که یین. (ئورامن)
 چه شنیک و تنه وه و گۆرانییه که بووه تایبته به پارسه کان
 که شیعه کانیس له سه ر ئوسلووی برگیه ی په هله وی بووه.
 ئورامن کۆنتر له زانستی کیشناسی عه روزه بوون که
 پاش ئیسلام زانا عه روزه ییه کان بۆ ئه وه ی پاساوی
 شیعر عه روزه ی بۆ بده نه وه کیشی ته فعیله ی
 (مفاعیلین) (به حری هه زه ج) یان بۆ پیتوانه کورد. چون
 ئه م چه شنه شیعه له سه ر پیکهاته ی فۆکلۆر و
 فه ره نگی ده مگۆی (شه فاهی) ی جه ماوهر و تراو ته وه،
 له گه ل ئه و دیارده دا نه گونجاوه. بۆیه و توویانه
 (مه لحوون.) زۆرتر مه رجی پیتویست بۆ خویندنه وه ی ئه م
 ئوسلوویه (ته کیه و خیرایی نه غمه کان و کرکه ی برکه کانه
 حه نجه ره ی بینه گه رد) که تایبته ندییه کی شیعر ره سه نی
 هۆرامیشه. هه ر ئه م پرنسیپه، ده ره خه ری ئه م دۆزه ته که
 بایه خی شیعر هۆرامی له وه دایه تا نه خویندریتته وه،
 توخمه په نهان و بزاو تووه کانی وه ک گه نجه نه ی زمانی که
 له دوو تۆی زمانه که دایه پیناسه ناکرین. ره نگه یه کیک له
 هۆکاره سه ره کییه کانی نه بوونی ده قی نویسار به گشتی له
 شیعر ئیران (به تایبته له شیعر هۆرامیدا) ئه م خاله
 بووبی، که ئه م شیوه گه له وتمان به هۆی دیارده ی (دهنگ

ته وه ری ته کیه و خیرایی کرکه وه) له م زمانه دا، ده بی
 جه خت له سه ر له حن و ناوازی ده مگۆ بکری تا توانستی
 توخمه زمانیه کان وینا بکری. ئاخیره ران و پیشینانیش
 ئه و ئه مراره ی که ده بوو کرکه کانیان تۆمار بکردبایه
 نه یانبوه. (وهک نۆت له ئامیره موسیقاییه کاندای). هه ر
 هه ولتیکیش بۆ تۆمارکردن و کۆکردنه وه ی ده قی نویسار
 بکردرابا ئه وه ده بوو به چه واشه کاری و ئالۆزکاری ئه و
 هاماوه ده نگانه. چونکه ده قی نویسار ته نیا توانستی
 ده رخستنی پاژیک له و پتانسیه له ده رنه که و تووه ی هه یه و
 ئه وانیتر خۆیه خۆ فری ده درین، بی ئه وه ی بیسه ره ستیان
 پیتبکات. خاتوو پرۆفیسۆر ماری بویس، پیتی وایه
 شیعر ئیران له چاخی ساسانییه کان و ئه شکه کان و
 پیتشتریش، سه رزاری (ده مگۆ، شه فاهی) بووه. ئه م دابه
 (شیعه خونیایه زاره کیه) دوا ی هه ره سه پینانی ئیران و
 پاش ئیسلام نه سراپه وه و پرووده کی په ره ی پین دا حافظ
 ئه م چه شنه شیعه رانه به (گلبنگ رود، گلبنگ په لوی و
 خسروانی سرود) ناویان ده بات:

بلبل زشاخ به گلبنگ په لوی
می خواند دوش درس مقامات معنوی
معنی کجایی به گلبنگ رود
به یاد آر آن خسروانی سرود
(دیوان حافظ)

له ئینسکلۆپیدیای ئیسلامی - چاپی ئینگلیزی دا
 هاتوه: بابا تاهیری هه مه دانیش شیعر به دیالیکتی
 گۆران، بۆ بلا و کردنه وه ی بیرو و باوه ری ئه هلی هه ق، له ناو
 گۆرانه نه خویندنه وارده کاندای نووسیوه که به دنیاییه وه،
 پیتماوه ئه م هه واله، جیتی متمانه بیت، چونکه ناوی بابا
 تایه ریش وهک ناوی زۆریه ی رابه رانی ئه هلی هه ق به
 پیشگری بابا ده ست پیده کات. که وهک ده زانین
 رابه رانیتر وهک بابا یادگار و بابا ناوس و بابا
 سه ره نه نگیش هه ر له رابه رانی ئه هلی هه ق و نمونه ی تری
 ئه م جوژه کارانه ی بابا تایه ر کردوویه تی، کاره به
 ناوبانگه که ی مه وله وی تاوه گۆزی له عه قیده ی
 مه رزییه دا، که به زمانیکی ساده ی تیکه ل له تیکرای
 دیالیکت و بن دیالیکته کانی هه ورامان و سنه و
 شاره زوور و جوانرۆ دارشتووه و په یامه که ی بریسته یه له
 گه یاندنی باوه ری ئیسلامی بۆ دانیشتوانی ئه و ناوچانه.

شی نه کردووتهوه. به رای من به مانای (کیشی)،
ئه کیشی)یه.

۲۴- مهولهوی دیوان، ل ۲۱۲ و ۴۳۵ .

۲۵- هه مان سه چاوه: ل ۲۱۳ و ۴۳۴ .

۲۶- زهکا یه حیا، کاروهندی کیسرهوی، ل ۳۵۰ .

۲۷- هه مان سه چاوه، ل ۳۴۹ .

۲۸- هه مان سه چاوه، ل ۳۴۴ .

۲۹- هه مان سه چاوه: ل ۳۶۴ .

۳۰- هه مان سه چاوه: ل ۳۶۵، بۆ زانیاری زۆرتتر

بروانه ئه م سه چاوانه: تاتی و هه رزهندی، عبدالعلی

کارنگ، ۱۳۳۳، گویش گلین قیه، یه حیا زهکا،

۱۳۳۳۶، خه لخاللی، یک لهجه از آزه ری، عبدالعلی

کارنگ ۱۳۳۳۴ .

۳۱- بروانه: پیشه کی فهره نگی دپه خودا.

له کاتیکدا ئه و دیالیکته ی مهولهوی شیعی پی نووسیوه
و پی ناسراوه، ئه و دیالیکته ساده و تیکه له، نه بووه که
ئه م باوه رنامه ئیسلامه ی پی نووسیوه.)

جگه له فه هله ویاتی باباتیاهر، درپژدهدی ئه م دابه،
دهقه کانی یارسان و شیخ سه فی ئه رده بیلی باوه گه وره ی
سه فیه و بیه کان (سه ده ی هه شتی کۆچی مانگی) له نازه ری
کۆن و نه وه ی دوایی سه یدی هۆرامی شاعیری گه وره ی
سه ده ی سیزده ی کۆچی و باقی ئورامن بیژانی گۆرانه، که
به شتیکی هه ره زۆری شیعی کلاسیکی قوتابخانه ی
گۆران، به م شیوه شیعرانه هۆراونه ته وه.

گوڤاری زریبار، ژ ۵۸/۵۹ ره شه مه ی ۱۳۸۴،
وتاری: (شه به نگی کرکه له گاساکان تا سۆزی لیبریکای
سیا وچه مانه)، ن: نووسه ری ئه م وتاره.

۱۱- محه مه دپوور عادل، کتیبی سۆزی لیبریکا، له
ژیر چاپ.

۱۲- سو لتانی ئه نوهر، گوڤاری روانگه، ژ ۸
ره شه مه ی ۱۳۸۰ .

۱۳- راوهندی مورتهزا، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۱.

۱۴- بۆ زانیاری زۆرتتر بروانه: کاروهندی کیسرهوی،
یه حیا زهکا، تاران ۲۵۳۶ یان زبان پاک، له ئه حمه دی
کیسرهوی.

۱۵- سو لتانی ئه نوهر، گوڤاری روانگه، ژ ۸
ره شه مه ی ۱۳۸۰ .

۱۶- هه مان سه چاوه ی پیشوو.

۱۷- هه مان سه چاوه ی پیشوو.

۱۸- بروانه ئه م سه چاوانه: زهکا یه حیا، کاروهندی
کیسرهوی، تاران، ۲۵۳۶ ل ۳۴۵ و...

- کارهنگ عبدالعلی، تاتی و هه رزهندی، ۱۳۳۳ .

- زهکا یه حیا، گویش گلین قیه، ۱۳۳۶ .

- کارهنگ عبدالعلی، خلخاللی یک لهجه از آزه ری.

۱۹- زهکا یه حیا، کاروهندی کیسرهوی، تاران،
۲۵۳۶ ل ۳۴۹ .

۲۰- سه یدی، دیوان، ل: ۱۳، ۲۰، ۲۲ .

۲۱- بیسارانی، دیوان، ل: ۱ .

۲۲- هه مان سه چاوه ی پیشوو.

۲۳- زهکا یه حیا، کاروهندی کیسرهوی، تاران،
۲۵۳۶، ئه حمه دی کیسرهوی واژه ی (کیجی) له دیری
چواره می ئه م دوو به یتیبیه ی بۆ نه خوینراوه ته وه، مانای